

Egy vígjáték jelentésváltozásai

NÉMETH LÁSZLÓ: HARC A JÓLÉT ELLEN

A dráma 1945—46 telének benyomásait rögzíti, első megfogalmazása 46—47-re tehető, végső kidolgozására 64-ben került sor. Közzétételének dátuma 80—81, s ha a mából visszapillantva olvassuk és értelmezzük, akkor négy tökéletesen eltérő történelmi időpontot és helyzetet, s négy meglehetősen eltérő lehetséges olvasatot kell számításba venni. Mert bár minden művészi alkotásra nézve igaz az, hogy megszületésétől kezdve szüntelenül változik jelentése és jellege, ez kivételesen érvényes eme vígjáték esetében. Ennek igazsága nyomban kiviláglik, ha (mondjuk) az ugyancsak a vásárhelyi különcöket megörökítő *Égető Esztert* olvassuk újra. Ez esetben ugyanis lényegesen diszkrétebb jelentésmódosulásokat regisztrálhatunk.

1945—46 telén valóságos rémület fogta el Németh Lászlót (tudjuk meg Grezsa Ferentől, a dráma első kommentátorától), amiatt, hogy „mi lesz, ha a háborúban hatalmasra duzzadt ipari kapacitás rászabadul a békés termelésre? A jólét felőrlí majd az emberiség erkölcsi energiáit, a kötelességvállalás moráljával szemben az „élvezetvállás” szempontjait juttatja érvényre.” Ez ugyan komolyan vett aggodalma volt Németh Lászlónak, de mire a pániktól a dráma ötletéig és megírásáig eljutott, addigra az alapeszméhez társult némi önironikus fintor, illetve a kisvárosi értelmiség nagyzási hóbortjának szóló humoros távolságtartás.

A 64-es végső formába öntéskor válhattak igazán markánssá a Tölcsey utópiáját, irreális félelmeit sújtó nevető helytelenítés jegyei. Az idő közben eltelt csaknem két évtized nem hozta el ugyanis a világ (és Magyarország) életnívójának ijesztő emelkedését, tehát Tölcseyék szervezkedése még inkább komikus, olykor szinte abszurd színezetű lett. Másfelől a Csirizzel és Létraival képviseltetett kommunisták törekvése akarva-akaratlan a Rákosi-rendszerbe torkollott. A grandiózussá és valóban fájdalmasan kacagtatóvá váló komikai ellentét alapja tehát az, hogy Tölcsey olyasmitől retteg, ami belátható időn belül, de talán később sem fenyegeti a világot. Ugyanakkor gyanútlanul, sőt groteszk okfejtéssel egy olyan párt soraiba lép, amely korántsem pusztán valamiféle puritán tudálékosságot, ártalmatlan aszkézist hoz a következő években. Tehát 1964-ből visszatekintve megnöttek a karikírozó, szinte túlzóan neveltségessé tevő vonások.

A 70-es években nyilván azért tartotta mindenki közölhetetlennek a darabot, mert egyrészt ellenszenvet árasztónak és lekezelőnek lehetett érezni a darabban szerepeltetett kommunisták beállítását. Másrészt egyszerre naivnak és ugyanakkor kihívónak is mutatkozott Tölcseynek az a tétele, hogy a jólét leghatékonyabb ellenszere a kommunizmus, hiszen az annyira gazdagságtalan, annyira költséges, oly fokig nehézkes és túlbürokratizált, hogy az elpuhulással fenyegető jólét legalkalmasabb gátja lehet.

Legkésőbb a 80-as évek elejétől a *Harc a jólét ellen* olvasóinak, nézőinek „arcukra fagy a mosoly”. Hiszen a jóslat túlságosan is bevált, sőt a valóság túltett a szarkasztikus tréfán. 1989-re nyilvánvalóvá vált, hogy (több

mint negyven évvel Tölcserý abszurd rémálma után) nem a túlzott bőség miatti elkorcsosodás rémével kell szembenézni, hanem az egyértelműen indokolt egészségügyi, oktatási stb. igények kielégítése is bizonytalanná vált. A mából visszanézve tehát Tölcserýék naiv ügybuzgalma irracionális méreteket ölt. Felerősödik ezáltal az életidegen utópia kinevetése, de lelepleződik Csiriz és Létraí indokolatlan magabiztossága is.

Amint távolodunk időben a dráma cselekményének korától, úgy válik egyre hangsúlyosabbá az utópizmus gúnyrajza, miközben friss tapasztalatok arra is hangsúlyt helyeznek a darabban, ami ellen Tölcserý küzd. (Hogy ti. mennyire hiányzik az igazi eszmeteltség, a szükséges aszkézisre való elszántság: „mind el vagyunk jegyezve a disznóval”.) A *Harc a jólét ellenek* tehát manapság kétféle éle van, még pontosabban kétfelé van éle. Egyrészt bebizonyosodott, hogy a Csiriz és Létraí által megjövendölt általános boldogság helyett a viszonyok valóban gazdaságtalannak bizonyultak. Másfelől viszont sajnálatosan szembetűnő az is, hogy a ráfizetéses termelés nem a nemzetmentó gandhiánus igazságok diadala felé kormányozza a nemzetet.

Felerősödnek tehát a munek azok a vonásai, amelyek az alapváltozat megszületésének idején is szorongatónak, tragikummal teljesnek mutathatták a temat, hiszen egy írói és etikai rangjeme tenetetüensége és öniróniája is testet öltött benne. Németh László szerint a kudarc jegyében alakul nemcsak Tölcserý szervezkedése, hanem a nemzet útkeresése is. Hiszen 45-ben hiába zárul le egy korszak, hiába nyílna lehetőség arra, hogy a nemzet legkiválóbb szellemi és erkölcsi erői fogjanak össze, ennek egyszerűen leküzdhetetlen akadályai támadnak: 1. az emelkedetten, nemesen gondolkodó ideológusok valóságidegensége és tábortalansága, 2. az emberek vonakodása egy aszketikus szellemi-erkölcsi abszolútizmussal szemben, 3. egy doktrínér, ugyanakkor kiméletlenül gyakorlatias kommunista hatalmi és propagandagepezet beindulása. Ebből a haromból egy is éppen elegendő volna ahhoz, hogy elsöpörje a Németh László-i ideavilágot. A drámában a fő figyelem az első kettőre koncentralódik. Az utópista udvossegpropagatók irreális elmeleteire és az emberi gyengeségekre. Hiszen ez Németh László immár több évtizedes dilemmájának inietkorere epumet, az emeleti eszme-emoer konfliktusára, akinek aszketikus életreceptje követetetlen családja számára. Ez azonban jeikepes értelet is nyer: a nemzet sem kér a lemondásból és abból a szellemi-erkölcsi felsőbbrendűségből, ami szukossággal jár. Vagy jól akar élni, vagy (kénytelen-kelletlen) a sztatizmus jármába hajtja a fejét, ami viszont csak kegyetlen iróniával fogadható el a Tölcserý-tele eszmeek meghonosítójának. A tenetetien vergodes es elegendetlenség tragikomikuma hatja tehát át a művet.

A *Harc a jólét ellen* jelentésmódosulásának következtében megváltozik a darab egyes gondolati-művesi rétegeinek súlya is. Az eltelt négy évtized nem csakentü ugyan értékét és érvényet, de megiscsak bizonyos tokig távolabbi pozícióba helyezi a munek azt a síkját, amelyen alapvetően egy alföldi kisvaros közeposztalyának hol melegséggel, hol szatirikus vonásokkal bemutatott képviselőiről szól a történet. Ennyiben a dráma reális helyzetkép a háború utáni hónapokról: élelmezési nehézségekről, a tüzelő beszerzéséről, vitákról, szellemi tájékozódásról stb. Az életszerű, színes ábrázolás a 45-ben Vásárheilyen megtelepedő Németh benyomásait rögzíti. (A kvékerek látogatásának éppúgy valóságalapja van, mint a Tisza menti favágásnak.)

Hasonló módon kissé veszít elevenségéből az utópia szintje, ami Németh László öntükröztetéséhez kapcsolódik. Ez a darab világában úgy nyilatkozik

meg, hogy az ábrázolt hétköznapi életben létezik egy eszmerendszer (a Tölcséryé, a Németh Lászlóé, a Gandhié, a Tolsztojté), s ehhez képest találhatók könnyűnek minden praktikus és spekulatív megoldás. A *Bűn*, a *Villámfény* és más „alanyi” művek közelébe kerül így a *Harc a jólét ellen*: egy bensőségesen, nagy lélek- és társadalomismerettel megrajzolt világba állítja bele az író a maga alteregóját. Ezúttal is szubjektív sorsanalízissel dúsul fel ily módon az objektív társadalomrajz akkor is, ha vígjáték és tréfák súlytalanító jelenlétében. Önkifejezés tehát ez a mű is: panasz, önleplező kacaj, keserű tréfa stb.

Úgy is fel lehet fogni azonban a darabot, hogy a társadalomkép és az önostorozó, alanyi bohóctréfa együtt vezet el egy szorongató jelen- és jövőképhez: a magyarság egy válságos helyzetben ismét nem a megfelelő utat választja. Nem Tölcséryre hallgatnak (akire nehéz is volna), ám nem hallgatnak, nem hallgatnak Németh Lászlóra sem, pedig nem volna szükségszerű, hogy őbenne felhőkben járó utópistát lássanak. Hiszen Gandhi erkölcsi mozgalmá sosem látott teljesítményre ösztönözte Indiát, Finnország utolsó száz esztendeje pedig azt bizonyítja, hogy igenis kiindulhat egy nemzet naggyá tevése szellemi-erkölcsi alapokról is. Igaz, más-más körülmények és idők voltak Indiában is, Finnországban is. Németh László keserű nevetése azonban mintha arra is rá akarna döbbsenteni, hogy nem lehet mindig mindent a külső körülményekre hárítani, nem szabad mindig önfelmentő módon a magyar végre hivatkozni, hiszen magából a magyarságból is hiányoztak egyrészt a követhető próféták (s itt kegyetlen az ítélet önmagára nézve is), másrészt hiányzott és hiányzik az eltökéltség is, a feltétlen áldozatvállalás.

Ennek a fájdalmas igazságnak 1964-re talán kisebb súlya lett, mint 47-ben volt, egy válaszüton. Vagy van ma, ugyancsak az útkeresés időszakában. Erre (és persze a korábban említett társadalomtükröztetésre és öntükröztesre) épül rá egy legáltalánosabb jelentés: *Harc a jólét ellen* —; eredménytelen harc az emberben levő visszahúzó morális tényezővel, gvarlóságokkal szemben, azaz: tragikomédia a jó gyöngeségéről. Reznált történet arról, hogy miközben egyházak és államok, pártok és egyesületek évezredek óta a köz javát tűzik zászlajukra, addig az ember maradt olyan, amilyen volt, nehezen megváltható. Mert kit a hiúság, kit a becsvágy, kit az önzés, kit az anyagiasság, kit a másokkal való rivalizálás, kit a kényelmesség legyőzhetetlen erővel terel abba az irányba, hogy az erkölcsi megváltás helyett minden maradjon a régiben (mint a darabban Tölcséry háta mögött).

Igaz, Németh László itt elsősorban egy erkölcsi utópiát tesz nevetségessé, de a vita során felmerülő érvek egy másik igazságot is hangsúlyoznak: az egyén erkölcsi erőfeszítésének mellőzhetetlenségét, amit semmiféle politikai forradalom, gazdasági reform, változás nem helyettesíthet. Ez a gondolat hosszú időn keresztül a kommunisztikus világmegváltás eszméjének egyoldalúságával perelt. Újabban egy ellenkező leegyszerűsítéssel szemben is érvényes, amely a „fogyasztói” társadalmak ilyen vagy olyan modelljének átvételétől vár csodát. Németh László, mint mindig, most is a legnehezebb megoldást, a legmeredekebben felfelé vezető utat javallja, önmagunk szellemi és erkölcsi tökéletesítését.